

بسم الله الرحمن الرحيم

اصول و مقدمات تفسیر

دکتر علی فتحی

(عضو هیئت علمی پژوهشگاه حوزه و دانشگاه)

بهار ۱۳۹۹

درسمانگاه
علوم قرآن و حدیث

فتحی، علی، ۱۳۵۲ اسفند -
اصول و مقدمات تفسیر / علی فتحی. - قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، ۱۳۹۹.
چهارده، ۲۲۴ص. : نمودار. - (پژوهشگاه حوزه و دانشگاه: ۵۱۷: قرآن پژوهی: ۶۸)
بها: ۲۳۵۰۰۰ ریال
فهرست نویسی براساس اطلاعات فیپا.
کتابنامه. ص. [۲۰۹] ۲۱۵؛ همچنین به صورت زیرنویس.
نمایه.
۱. تفسیر -- فن. ۲. Quran -- Criticism, Interpretation, etc -- Technique. ۳. تفاسیر. ۴. Qur'an -- Commentaries.
الف. پژوهشگاه حوزه و دانشگاه. ب. عنوان.
BP۹۱/۵
شماره کتابشناسی ملی
۲۹۷/۱۷۱
۵۹۸۲۵۷۹

اصول و مقدمات تفسیر

مؤلف: دکتر علی فتحی (عضو هیئت علمی پژوهشگاه حوزه و دانشگاه) (afathi@rihu.ac.ir)

ناظر: حجت الاسلام والمسلمین علی اکبر بابایی

ویراستار: سعیدرضا علی عسکری

ناشر: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه

صفحه آرای: اعتصام

چاپ اول: بهار ۱۳۹۹

تعداد: ۵۰۰

لیتوگرافی: سعیدی

چاپ: قم - سبحان

قیمت: ۲۳۵۰۰ تومان

این اثر با حمایت مرکز هماهنگی و توسعه پژوهش و آموزش عالی قرآنی کشور تدوین شده و نقل مطالب با ذکر مأخذ بلامانع است.

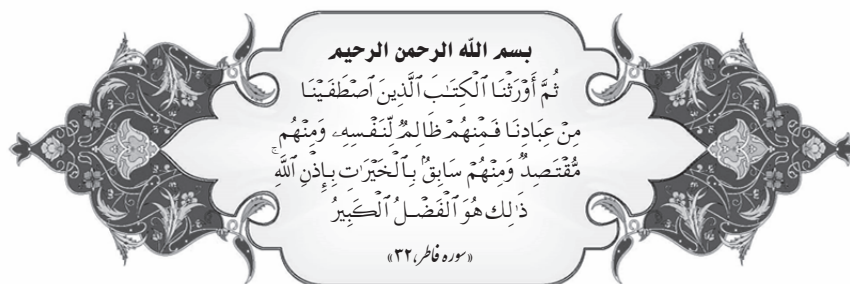
قم: ابتدای شهرک پردیسان، بلوار دانشگاه، نبش میدان علوم، پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، تلفن: ۰۲۵-۳۲۱۱۱۱۰۰

(انتشارات ۳۲۱۱۱۳۰۰) شماره: ۳۲۸۰۳۰۹۰، ص. پ. ۳۱۵۱-۳۷۱۸۵

تهران: خ انقلاب، بین وصال و قدس، کوی اُسکو، پلاک ۴، تلفن: ۰۲۶۰۰۲۶۴۰۰

www.rihu.ac.ir info@rihu.ac.ir

مرکز پخش: قم، خیابان معلم، مجتمع ناشران، طبقه همکف، پلاک ۲۷، تلفن: ۰۲۵-۳۷۸۴۲۶۳۵-۶

سخن مرکز

علوم قرآن و حدیث، رشته دیرپای دانشگاهی است که عزت انتساب آن به قرآن کریم و حدیث شریف موجب شده تا جامعه، انتظارات علمی، ارزشی و حتی عاطفی ویژه‌ای از آن داشته باشد. از این رو «مرکز هماهنگی و توسعه پژوهش و آموزش عالی قرآنی کشور» با هدف تحول و تعالی نظام تولید علم و تربیت نیروی انسانی قرآنی متناسب با نیاز کنونی جامعه اسلامی، بازنگری و تجمیع برنامه‌های درسی دوره کارشناسی رشته علوم قرآن و حدیث را در دستور کار قرار داد.

انجام این مأموریت با مشارکت صاحب‌نظران علوم قرآن و حدیث و زمینه‌های مرتبط، پنج سال به طول انجامید که حاصل آن، برنامه درسی مشتمل بر ۱۰۰ واحد مشترک و شش مجموعه اختیاری ۳۵ واحدی با عناوین «مطالعات قرآن»، «مطالعات حدیث»، «تربیت دبیر آموزش قرآن و حدیث»، «تربیت مربی آموزش قرآن و حدیث»، «هنرهای قرآنی (قرائت و کتابت)» و «فرهنگ و رسانه» است.

نقشه راه این تحول ضروری می‌نمود که درسنامه‌های رشته نیز، طراحی و تدوین شود. این کار با شناسایی و جلب مشارکت استادان بسیاری از گروه‌های آموزشی کشور و با مدیریت «پژوهشگاه حوزه و دانشگاه» و «دانشگاه قرآن و حدیث» انجام شد.

این اقدامات، نخستین گام در ارتقای محتوا و انسجام درونی این رشته بود که بی‌گمان از نقص و نارسایی مبرّا نیست. امید می‌رود این برنامه و درسنامه‌های آن مورد عنایت استادان و دانشجویان گرامی قرار گیرد و با نظرات مشفقانه و انتقال تجربیات اجرای آن، این مرکز را در بازنگری مجدد برنامه کارشناسی و بازطراحی مقاطع تحصیلات تکمیلی همراهی کنند.

مرکز هماهنگی و توسعه
پژوهش و آموزش عالی قرآنی کشور

سخن پژوهشگاه

پژوهش در علوم انسانی به منظور شناخت، برنامه‌ریزی و ضبط و هدایت پدیده‌های انسانی در راستای سعادت واقعی بشر ضرورتی انکارناپذیر است و استفاده از عقل و آموزه‌های وحیانی در کنار داده‌های تجربی و در نظر گرفتن واقعیت‌های عینی، فرهنگ و ارزش‌های اصیل جوامع شرط اساسی پویایی، واقع‌نمایی و کارایی این‌گونه پژوهش‌ها در هر جامعه است.

پژوهش کارآمد در جامعه ایران اسلامی در گرو شناخت واقعیت‌های جامعه از یک‌سو و اسلام به عنوان متقن‌ترین آموزه‌های وحیانی و اساسی‌ترین مؤلفه فرهنگ ایرانی از سوی دیگر است؛ از این‌رو، آگاهی دقیق و عمیق از معارف اسلامی و بهره‌گیری از آن در پژوهش، بازنگری و بومی‌سازی مبانی و مسائل علوم انسانی از جایگاه ویژه‌ای برخوردار است.

توجه به این حقیقت راهبردی از سوی امام خمینی (ره)، بنیانگذار جمهوری اسلامی، زمینه شکل‌گیری «دفتر همکاری حوزه و دانشگاه» را در سال ۱۳۶۱ فراهم کرد و با راهنمایی و عنایت ایشان و همت استادان حوزه و دانشگاه، این نهاد علمی شکل گرفت. تجربه موفق این نهاد، زمینه را برای گسترش فعالیت‌های آن فراهم آورد و با تصویب شورای گسترش آموزش عالی در سال ۱۳۷۷ «پژوهشکده حوزه و دانشگاه» تأسیس شد و در سال ۱۳۸۲ به «مؤسسه پژوهشی حوزه و دانشگاه» و در سال ۱۳۸۳ به «پژوهشگاه حوزه و دانشگاه» ارتقا یافت.

پژوهشگاه حوزه و دانشگاه تاکنون در ایفای رسالت سنگین خود خدمات فراوانی به جامعه علمی ارائه نموده است که از آن جمله می‌توان به تهیه، تألیف، ترجمه و انتشار بیش از ۵۱۵ عنوان کتاب و شش نشریه علمی اشاره کرد.

این اثر به عنوان کتاب درسی در زمینه مطالعات قرآنی برای دانشجویان رشته علوم قرآن و حدیث و تفسیر در مقطع کارشناسی فراهم شده است که البته دیگر علاقه‌مندان به این زمینه تحقیقی نیز می‌توانند از آن بهره‌مند شوند.

از استادان و صاحب‌نظران ارجمند تقاضا می‌شود با همکاری، راهنمایی و پیشنهادهای اصلاحی خود، این پژوهشگاه را در جهت اصلاح کتاب حاضر و تدوین دیگر آثار مورد نیاز جامعه دانشگاهی یاری دهند.

در پایان پژوهشگاه لازم می‌داند از تلاش‌های نویسنده محترم اثر، حجت‌الاسلام دکتر علی فتحی و نیز از ناظر محترم اثر، حجت‌الاسلام والمسلمین علی اکبر بابایی سپاسگزاری کند. همچنین از نقش حمایتی مرکز هماهنگی و توسعه پژوهش و آموزش عالی قرآنی کشور و تلاش‌های اعضای محترم کارویژه مدیریت تدوین درسنامه‌های قرآنی و همه عزیزانی که در آماده‌سازی و انتشار این اثر نقش داشته‌اند؛ سپاسگزاری می‌شود.

فهرست مطالب

۱	پیشگفتار
۲	ویژگی‌های کتاب
۴	سخنی با مدرسان ارجمند
۵	سخنی با دانش‌پژوهان گرامی

بخش اول: مباحث مقدماتی

درس اول: مفهوم‌شناسی ۱

۱۱	درآمد
۱۲	۱. مفهوم قرآن
۱۳	۲. تواتر قرآن
۱۵	۳. تفسیر قرآن
۱۷	۴. مفهوم تأویل و تفاوت آن با تفسیر
۱۹	۵. تفسیر اثری
۲۰	۶. تفسیر به رأی
۲۳	خلاصه درس

درس دوم: مفهوم‌شناسی ۲

۲۵	درآمد
۲۵	۱. مبانی تفسیر
۲۷	۲. اصول تفسیر
۳۰	۳. قواعد تفسیر
۳۱	۴. تفاوت اصول، مبانی و قواعد تفسیر با یکدیگر
۳۳	خلاصه درس

درس سوم: علوم مورد نیاز تفسیر

درآمد.....	۳۵
علوم مورد نیاز فهم و تفسیر قرآن.....	۳۶
۱. علوم آلی و مقدماتی.....	۳۷
۱-۱. علوم ادب عربی.....	۳۷
۲-۱. علوم قرآنی.....	۴۱
۳-۱. علوم اسلامی.....	۴۱
۲. علوم تکمیلی.....	۴۲
۱-۲. علوم انسانی.....	۴۲
۲-۲. علوم تجربی.....	۴۳
۳. مقدمات و شرایط کمالی تفسیر.....	۴۳
خلاصه درس.....	۴۴

بخش دوم: مبانی تفسیر

درس چهارم: وحیانی بودن الفاظ قرآن کریم

درآمد.....	۴۹
۱. وحیانی بودن الفاظ قرآن.....	۴۹
۲. ادله وحیانی بودن الفاظ و معانی قرآن.....	۵۰
۲-۱. اعجاز بیانی قرآن.....	۵۱
الف) هموردخواهی قرآن.....	۵۴
ب) هماهنگی و نداشتن اختلاف.....	۵۵
۲-۲. دلایل و شواهد قرآنی.....	۵۶
الف) قرآن، سخن خدا (کلام الله).....	۵۶
ب) قرآن، کتاب نازل شده از سوی خدا.....	۵۷
ج) آیات مشتمل بر خطابها و دستورهای خداوند به پیامبر.....	۵۸
د) عربی بودن قرآن.....	۵۸
۲-۳. دلایل و شواهد روایی.....	۶۰
۳. نقش وحیانی بودن الفاظ در تفسیر.....	۶۱
خلاصه درس.....	۶۲

درس پنجم: زبان قرآن، زبان عرفی معیار

درآمد.....	۶۵
۱. چیستی زبان.....	۶۵
۲. کاربرد قرآنی زبان.....	۶۶

۶۶ زبان قرآن، زبان عرفی
۶۸ دلایل عرفی بودن زبان قرآن
۶۹ زبان عرفی معیار
۷۱ ویژگی‌های زبان عرفی معیار
۷۱ الف) آسانی و استواری
۷۲ ب) محاوره‌گزینی
۷۳ ج) به‌کارگیری واژگان آشنا
۷۳ د) فهم‌پذیری
۷۳ خلاصه درس

درس ششم: فهم‌پذیری قرآن

۷۵ درآمد
۷۵ ۱. فهم‌پذیری قرآن و دلایل آن
۷۶ ۱-۱. دلایل عقلی
۷۶ الف) حکمت نزول قرآن
۷۶ ب) عقلایی بودن زبان قرآن در بیان معنای ظاهر
۷۷ ۲-۱. دلایل نقلی
۷۷ ۱-۲-۱. آیات قرآن
۷۷ الف) آیات هم‌وردخواهی قرآن
۷۸ ب) آیات فراخوان تدبیر در قرآن
۷۸ ج) آیات بیانگر اوصاف قرآن
۸۰ ۲-۲-۱. روایات
۸۰ الف) روایات بیانگر لزوم تمسک به قرآن
۸۱ ب) روایات بیانگر میزان بودن قرآن
۸۲ ج) روایات سفارشگر به تدبیر در قرآن
۸۲ د) روایات بیانگر چگونگی فهم قرآن
۸۴ ۳. دلایل مخالفان فهم‌پذیری قرآن
۸۴ ۱-۳. دلیل قرآنی انحصار فهم قرآن به معصومان
۸۵ ۲-۳. دلیل روایی
۸۵ الف) پیشوایان معصوم، مخاطبان واقعی قرآن
۸۶ ب) روایات بیانگر افق خارج از عقول انسان
۸۷ خلاصه درس

درس هفتم: حجیت ظواهر قرآن

۸۹ درآمد
----	-------------

۸۹	۱. مقصود از ظواهر.....
۹۱	۲. تأویل پذیری ظواهر.....
۹۲	۳. معنای حجّیت ظواهر.....
۹۴	۴. دلیل حجّیت ظواهر.....
۹۵	۵. انواع ظهور.....
۹۶	الف) ظهور ابتدایی و ظهور نهایی.....
۹۷	ب) ظهور شخصی و ظهور نوعی.....
۹۷	۶. نسبت میان ظهور و تفسیر.....
۹۹	خلاصه درس.....

درس هشتم: انسجام و پیوستگی معنایی آیات قرآن

۱۰۱	درآمد.....
۱۰۱	۱. گونه‌های انسجام و پیوند معنایی آیات قرآن.....
۱۰۲	۱-۱. پیوند معنایی در سطح واژه‌ها.....
۱۰۳	۱-۲. پیوند معنایی در سطح جمله‌های هم‌جوار.....
۱۰۳	۱-۳. پیوند معنایی در سطح آیات یک سوره.....
۱۰۴	۱-۴. پیوند معنایی همه آیات قرآن.....
۱۰۵	۲. شبهه ناسازگاری میان آیات قرآن.....
۱۰۸	۳. نقش انسجام معنایی آیات در تفسیر.....
۱۰۹	خلاصه درس.....

بخش سوم: قواعد تفسیر

درس نهم: اعتماد به قرائت صحیح

۱۱۳	درآمد.....
۱۱۴	۱. قرائت صحیح.....
۱۱۵	۲. تمایز میان تواتر قرآن و اختلاف قرائت‌ها.....
۱۱۶	۳. انواع آیات از جهت اختلاف قرائت.....
۱۱۸	۴. راه‌های دستیابی به قرائت صحیح.....
۱۱۸	الف) سیره عملی مسلمانان.....
۱۱۸	ب) شهرت یک قرائت.....
۱۱۹	ج) نقل متواتر یک قرائت.....
۱۱۹	۵. قرائت کنونی؛ قرائت عاصم به روایت حفص.....
۱۲۰	خلاصه درس.....

درس دهم: شناخت معانی واژه‌های قرآنی

درآمد.....	۱۲۳
۱. ضرورت توجه به معنای درست واژه‌های قرآن.....	۱۲۳
۲. استفاده از فرهنگ لغت‌های معتبر.....	۱۲۴
۳. راه‌های دستیابی به معنای درست واژه‌های قرآن.....	۱۲۵
الف) توجه به کاربردهای قرآنی.....	۱۲۵
ب) توجه به کاربردهای متعارف عصر نزول.....	۱۲۶
۴. راه‌های دستیابی به مفاهیم کلمات در زمان نزول.....	۱۲۷
الف) روایات.....	۱۲۷
ب) اشعار و متون عربی فصیح.....	۱۲۹
۵. بسنده نکردن به معانی ارتكازی.....	۱۳۱
خلاصه درس.....	۱۳۲

درس یازدهم: سیاق

درآمد.....	۱۳۵
۱. مفهوم سیاق.....	۱۳۶
۲. انواع سیاق در قرآن.....	۱۳۷
۱-۲. سیاق واژه‌ها.....	۱۳۸
۲-۲. سیاق جمله‌ها.....	۱۳۹
۳-۲. سیاق آیه‌های یک سوره.....	۱۴۰
۴-۲. سیاق آیه‌های قرآن.....	۱۴۲
۳. شرایط تحقق سیاق.....	۱۴۳
۱-۳. پیوستگی در نزول.....	۱۴۳
۲-۳. پیوند معنایی و موضوعی.....	۱۴۴
خلاصه درس.....	۱۴۵

درس دوازدهم: توجه به روایات تفسیری

درآمد.....	۱۴۷
۱. نیاز به روایات.....	۱۴۷
۲. انواع روایات تفسیری.....	۱۴۸
۱-۲. روایات تبیینی.....	۱۴۹
الف) روایات بیانگر معنای واژه‌ها.....	۱۴۹
ب) روایات بیانگر تفصیل، تخصیص یا تقييد آیات.....	۱۵۰
ج) روایات بیانگر فضای نزول.....	۱۵۱
۲-۲. روایات تعلیمی.....	۱۵۳

۱۵۳	الف) روایات سفارشگر به شناخت علوم قرآن
۱۵۳	ب) روایات فهم قرآن با قرآن
۱۵۴	ج) روایات استدلال به قرآن
۱۵۵	۲-۳. روایات تأویلی
۱۵۶	۳. اعتبارسنجی روایات اسرائیلی
۱۵۷	الف) بررسی سند روایات
۱۵۸	ب) بررسی متن روایات
۱۵۹	خلاصه درس

درس سیزدهم: قاعده جری و تطبیق

۱۶۱	درآمد
۱۶۱	۱. مفهوم جری و تطبیق
۱۶۴	۲. نسبت جری و تطبیق با تفسیر، تأویل و بطن
۱۶۶	۳. دلایل قاعده جری و تطبیق
۱۶۶	الف) جهانی و جاودانگی قرآن کریم
۱۶۷	ب) دلایل روایی جری و تطبیق
۱۶۸	۴. اقسام و مصداق‌های جری و تطبیق
۱۶۹	۴-۱. تطبیق‌های روایی
۱۶۹	الف) روایات بیانگر مصداق به صورت مستقیم
۱۷۱	ب) روایات بیانگر مصداق، با توسعه مفهومی
۱۷۲	۴-۲. تطبیق‌های غیر روایی
۱۷۳	۵. ضوابط جری و تطبیق
۱۷۳	الف) سازگاری با اصول عقلایی زبان
۱۷۴	ب) سازگاری با سنت معتبر
۱۷۵	ج) مصداق انحصاری بودن
۱۷۵	د) سازگاری با سیاق آیات قرآن
۱۷۶	خلاصه درس

درس چهاردهم: قواعد ادبی

۱۷۹	درآمد
۱۸۰	۱. شناخت قواعد صحیح ادبی
۱۸۱	۲. توجه به قواعد صرفی در تفسیر
۱۸۱	۳. توجه به قواعد نحوی در تفسیر
۱۸۵	۴. توجه به قواعد علوم بلاغی در تفسیر
۱۹۰	خلاصه درس

درس پانزدهم: دستاوردهای علمی

۱۹۳	درآمد
۱۹۴	قواعد بهره‌گیری از دستاوردهای علوم تجربی
۱۹۴	۱. توجه به نوع دستاورد علمی
۱۹۴	الف) فرضیه
۱۹۶	ب) نظریه
۱۹۸	ج) قانون
۲۰۲	۲. بسنده کردن به آیات مرتبط با موضوع پدیده‌های طبیعی
۲۰۳	۳. استفاده از علوم تجربی در چارچوب اصول تفسیر
۲۰۵	۴. پرهیز از تطبیق و تحمیل علوم تجربی به قرآن
۲۰۷	خلاصه درس
۲۰۹	کتابنامه

نمایه‌ها

۲۱۷	نمایه آیات
۲۲۱	نمایه روایات
۲۲۳	نمایه اصطلاحات

فهرست نمودارها

نمودار ۱: معانی تأویل.....	۱۸
نمودار ۲: مصداق‌های تفسیر به رأی.....	۲۱
نمودار ۳: اصول، مبانی و قواعد تفسیر.....	۳۲
نمودار ۴: علوم مورد نیاز تفسیر.....	۳۶
نمودار ۵: انواع ظهور.....	۹۵
نمودار ۶: اختلاف قرائت‌ها.....	۱۱۷
نمودار ۷: انواع سیاق در قرآن.....	۱۳۸
نمودار ۸: انواع روایات تفسیری.....	۱۴۹
نمودار ۹: انواع جری و تطبیق.....	۱۶۸
نمودار ۱۰: سیر تکاملی دستاوردهای علوم تجربی.....	۲۰۰

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

كِتَابُ أَنْزَلْنَاهُ إِلَيْكَ مُبَارَكٌ لِيَدَّبَّرُوا آيَاتِهِ وَلِيَتَذَكَّرَ أُولُو الْأَلْبَابِ^۱

این کتابی است پربرکت به سوی تو فرو فرستادیم تا در آیه‌های آن تدبّر کنند و خردمندان پند گیرند.

پیشگفتار

قرآن، ریسمانی است فرو افتاده از آسمان برای پرواز انسان، بر حق و باطل فرقان، آیاتش سراسر برهان؛ نور است و منیر؛ روشن است و روشنگر؛ رحمت است و هدایتگر؛ نعمتی است پربرکت؛ لبریز از گوهر حکمت، هشداری همراه با بشارت، و در یک کلام نیکوترین سخن از سوی خدای سخن: «اللَّهُ نَزَّلَ أَحْسَنَ الْحَدِيثِ كِتَابًا مُتَشَابِهًا مَثَانِيَ تَقْشَعْرُ مِنْهُ جُلُودُ الَّذِينَ يَخْشَوْنَ رَبَّهُمْ...»^۲

از امام صادق (علیه السلام) درباره قرآن پرسیدند؟ فرمود: قرآن سخن خدا، گفتار خدا، کتاب خدا، وحی الهی و نازل شده از سوی خداست. کتاب ارجمندی که هیچ باطلی، نه از پیش و نه از پس، هرگز بدان راه نیابد؛ زیرا از سوی خداوند حکیم و بس ستوده نازل شده است.^۳

هرچند خداوند در قرآن به زبان آسان سخن گفته و با زیبایی و شیوایی تمام، مقصود خود را رسانده است؛ با این حال، از آنجا که این کتاب، سرشار از مفاهیم ژرف و معارف بلند آسمانی است، درک بهتر و فهم بلندای معارف آن بدون تفسیر ممکن نیست. بر این اساس، در طول تاریخ، تفسیرهای بسیاری پیرامون این کتاب الهی نگاشته شده‌اند و این تفسیرها در حرکت از سر منزل وحی تا به امروز، با همه فراز و فرودهایشان، سیر تکاملی خود را ادامه داده و به صورت

۱. سوره ص، ۲۹.

۲. زمر، ۲۳.

۳. صدوق، التوحید، ص ۲۲۴.

دانشی روشمند و گسترده درآمده‌اند. تفسیر صحیح و با ضابطه، اصول، مبانی و قواعد تفسیر قرآن، به صورت نانوشته و نوشته از صدر اسلام همواره مورد عنایت مفسران مسلمان بوده است؛ زیرا اگر تفسیر قرآن بر پایه اصول و قواعد آن انجام نگیرد، نه تنها ممکن است راه به جایی نبرد، بلکه گاه سر از تحریف معنوی درمی‌آورد. از این رو، درباره اصول تفسیر نیز گاه پراکنده و گاه مستقل، بسیار نگاشته شده است، با این همه، در این زمینه نظر به جایگاه تفسیر قرآن، اقتضای زمانه و سطح مخاطبان آن، جای گفتن و نوشتن همچنان بسیار است.

ویژگی‌های کتاب

با توجه به اهمیت اصول، مقدمات و قواعد تفسیر قرآن، از دیرزمان مفسران قرآن کریم، گاه در مقدمه تفسیر خود، اصول و مقدمات ضروری تفسیر را گوشزد کرده‌اند.^۱ در سده معاصر، به‌ویژه دهه‌های اخیر، براساس نیاز به آثار مستقل در زمینه اصول، مبانی و قواعد تفسیر قرآن، آثار ارزشمندی تألیف شده‌اند.^۲ آثار یادشده، بیشتر به‌عنوان منبع عمومی، یا متناسب با سطوح تحصیلات تکمیلی به نگارش درآمده‌اند. تنها کتاب، درآمده بر تفسیر قرآن کریم؛ اصول و مقدمات، مطابق نظر نویسنده محترم آن، برای درس اصول و مقدمات تفسیر قرآن تدوین شده است^۳ که لازم است برخی تفاوت‌های کتاب پیش رو با آن کتاب روشن شود:

یک، کتاب یادشده براساس سرفصل مصوب نگارش نشده است؛ از این رو، بسیاری از مباحث سرفصل را پوشش نمی‌دهد؛ دو، در کتاب یادشده بسیاری از مبانی و قواعد مهم تفسیر فروگذار شده‌اند و به جای آنها مباحث خارج از اصول تفسیر مانند گرایش‌ها و روش‌های تفسیری مطرح شده‌اند.

۱. ر.ک: همین کتاب، درس دوم.

۲. از جمله: اصول التفسیر و قواعد، اثر عبدالرحمن العک؛ المبادئ العامة لتفسیر القرآن الکریم، از محمدحسین الصغیر؛ مدخل التفسیر، اثر محمد فاضل لنگرانی؛ مبانی و روش‌های تفسیر قرآن، از عباسعلی عمید زنجانی؛ روش‌شناسی تفسیر قرآن اثر علی اکبر بابایی و دیگران؛ منطق تفسیر نگاشته محمدعلی رضایی اصفهانی؛ مبانی تفسیر قرآن، از سیدرضا مؤدب؛ قواعد تفسیر قرآن اثر علی اکبر بابایی، بازخوانی مبانی تفسیر، نوشته سیدمحمدرضا صفوی؛ درآمده بر تفسیر قرآن کریم (اصول و مقدمات)، از عبدالهادی فقهی‌زاده و مانند آنها.

۳. ر.ک: فقهی‌زاده، درآمده بر تفسیر قرآن کریم؛ اصول و مقدمات، ص ۱۶.

مقصود از اصول و مقدمات در این کتاب، مباحث، کلی نظری و کاربردی‌اند که مفسر پیش از اقدام به تفسیر قرآن، بدانها نیازمند است. از این‌رو، اصول دربرگیرنده مقدمات، مبانی و قواعد تفسیری هستند.

در کتاب پیش‌رو، بر نکاتی توجه شده است که برخی از آنها عبارت‌اند از:

۱. در نگارش این کتاب اهتمام بر آن بود که در چارچوب سرفصل پیشنهادی شورای عالی مرکز هماهنگی و توسعه پژوهش و آموزش عالی قرآنی کشور، اصول، مبانی و قواعد تفسیر، برابر یک نظم و چینش منطقی و علمی سامان یابند^۱ و ضمن طرح دیدگاه صحیح و مشهور، خواننده را به تحقیق و مطالعه عمیق‌تر در موضوعات کتاب ترغیب کند. در عین حال، اهتمام بر این بوده که از روح تحقیق، تحلیل، نقد و احیاناً نوآوری نیز فاصله نگیرد. برای تأمین این هدف، اقدامات ذیل انجام شده‌اند:

- ساختار درسنامه؛ از جمله اهداف آموزشی، پیش‌سازمان؛ ارتباط درس‌های با یکدیگر و تمهید درس‌ها با عنوان درآمد و در بخش پایانی درسنامه، پرسش و تمرین تدارک دیده شده و نیز برای تقویت روحیه پژوهش در دانشجویان، در هر درسی به تناسب، چند مورد کارورزی با عنوان پژوهش پیشنهاد شده است. در پایان هر درس نیز منابعی متناسب با سطح کارشناسی برای مراجعه و مطالعه بیشتر معرفی شده‌اند؛

- تا حدودی سعی شده حجم مطالب و سطح علمی هر درسی برای یک جلسه و متناسب دو واحد درسی طراحی و تدوین شود. با این همه، گاه ویژگی موضوعی برخی درس‌ها مانع از تحقق کامل این هدف بوده است. از این‌رو، سطح علمی برخی درس‌ها تا اندازه‌ای سنگین‌تر شده است که این دشواری با تلاش بیشتر و پیش‌مطالعه دانش‌پژوهان و تدبیر مدرسان ارجمند چاره خواهد شد.

۲. در آثار مشابه موجود، بیشتر مباحث مربوط به مبانی و قواعد، از هم تفکیک نشده، یا برای مقطع تحصیلات تکمیلی نگارش یافته‌اند. در این کتاب مهم‌ترین مباحث مربوط به مبانی

۱. از آنجا که عنوان درس و طراحی فصول کتاب متناسب با سرفصل مصوب و ابلاغی مرکز یادشده انجام گرفته و نگارنده موظف به مراعات سرفصل مصوب بوده است، رعایت سرفصل مصوب با مباحث فراوان مربوط به مقدمات، اصول، مبانی و قواعد، تا اندازه‌ای نگارنده را در تنگنای چینش مباحث قرارداد و پاره‌ای از عناوین فرعی آن سرفصل، در لابه‌لای برخی درس‌ها گنجانده شدند و از طرح برخی مباحث مانند «محصور نگردانیدن تفسیر آیات به تفسیر مشهور و اقوال دیگران» نیز به صورت استقلالی صرف نظر شد.

و قواعد تفسیر، جداگانه و با اکتفا بر دیدگاه‌های صحیح، یا مشهور و متناسب با سطح علمی دانش‌پژوهان مقطع کارشناسی بیان شده‌اند تا دانشجویان در طول نیم سال آموزشی، بیشترین آشنایی را با اصول و قواعد تفسیر قرآن کسب کنند؛

- در طول مباحث تلاش شده اصول، مبانی و قواعدی که در فهم قرآن نقش اساسی دارند، و در دیگر درس‌ها بدان پرداخته نمی‌شود،^۱ به اختصار تبیین شوند و ثمره آنها در ضمن نمونه‌های عینی، به خواننده نشان داده شود. تبیین کامل اصول، مبانی و قواعد تفسیر نیز به مقاطع تحصیلی بالاتر واگذار شده است.

سخنی با مدرسان ارجمند

بر صاحب‌قلمان ارجمند پوشیده نیست که نگارش کتاب درسی به‌رغم تصوّر آغازین، چندان هم آسان نیست و دشواری‌ها و پیچیدگی‌های ویژه خود را دارد. بر این اساس، نگارنده به قدر بضاعت خود کوشیده تا در این اثر، با استفاده از میراث نویسندگان برجسته در زمینه اصول و قواعد تفسیر، دانش‌پژوه قرآنی را تا اندازه‌ای با اصول و قواعد اساسی تفسیر قرآن آشنا سازد. با توجه به اینکه اصول و مقدمات تفسیر یک درس تخصصی و پایه در علوم قرآنی و تفسیر است و بدون آموزش، بهره لازم از آن به دست نخواهد آمد، از این‌رو، برای آموزش بهتر این مباحث، چند نکته یادآوری می‌شود:

۱. این اثر براساس سر فصل مصوب، در سه بخش کلی: یک) مباحث مقدماتی؛ دو) اصول

و مبانی تفسیر؛ سه) قواعد تفسیر سامان گرفته است؛ از این‌رو:

- در بخش اول، مباحث مقدماتی، شامل مفاهیم کلی قرآن هستند و درک دقیق مباحث ذکر شده، در بخش‌های آینده تا حد بسیاری به آشنایی کامل دانشجویان با مطالب بخش اول منوط است از این‌رو، لازم است مطالب این بخش به‌گونه‌ای تدریس شوند که دانشجویان بر محتوای درس‌ها تسلط کامل پیدا کنند. برای تحقق این هدف، پیشنهاد می‌شود محتوای هر یک از درس‌های بخش اول پس از تدریس، از سوی دانشجویان مطالعه شود و در آغاز جلسه بعد، نکات مهم هر درس از آنها پرسیده شود؛

۱. برای نمونه، بحث تحریف‌ناپذیری قرآن، اعجاز بیانی قرآن و دلالت‌های قرآنی، در درسامه‌های علوم قرآن ۲ (اعجاز، تحریف‌ناپذیری) و علوم قرآن ۴، به صورت مستقل و فراگیر بحث شده است. از این‌رو، از طرح دوباره این‌گونه مباحث در این کتاب صرف‌نظر شده است.

- بخش دوم مباحث مربوط به اصول و مبانی تفسیر بوده و بیشتر ماهیت نظری دارد؛ هرچند اهتمام بر آن بوده تا به گونه‌ای ساده بیان شوند، اما برای آنکه اصول و مبانی ذکر شده در این فصل به خوبی فهمیده شوند، پیشنهاد می‌شود، در هر جلسه، پرسش اصلی ناظر به درس بعدی طرح شود و در آغاز جلسه بعد از دانشجویان پرسیده و بدان امتیاز داده شود تا از یک سو دانشجویان به پیش مطالعه بپردازد و از سوی دیگر درک و فهم این مباحث آسان‌تر شود؛

- بخش سوم کتاب درباره قواعد تفسیر قرآن است که به منظور ایجاد مهارت علمی در تفسیر تدوین شده‌اند. برای به دست آوردن این مهارت لازم است هریک از دانشجویان، آیاتی از قرآن را براساس قواعد یادشده در هر درس تفسیر کند. برای تأمین این هدف، در پایان هر درس، تمرین‌ها و فعالیت‌های کلاسی به‌عنوان کارورزی تدارک دیده شده است. برای تشویق دانشجویان پیشنهاد می‌شود درصد درخور اعتنایی از ارزیابی این درس به این بخش اختصاص داده شود؛

۲. به تجربه ثابت شده است که آموزش بدون کارورزی و بدون آشنایی اجمالی با پژوهش و منابع اصلی درس در دوره یادشده، چندان سودمند نخواهد بود. از این رو، در پایان برخی درس‌ها، مطالبی با نام پژوهش عنوان شده‌اند و از دانش پژوهان خواسته می‌شود که در هر جلسه، یک یا دو نفر پژوهشی ارائه کنند و استاد، نکات ضروری را به آنها گوشزد کند تا دیگر دانشجویان نیز با توجه به راهنمایی‌های استاد، پژوهش‌های خود را سامان دهند و در پایان سال متن نهایی تحقیق خود را ارائه کنند؛ زیرا پژوهش و تمرین در چنین مباحثی، به‌عنوان کارورزی پژوهشی می‌تواند میان آموزش و پژوهش پیوند ایجاد کند. یکی از آفت‌ها و آسیب‌های کنونی پژوهش‌های کلاسی، کپی برداری بدون ضابطه از منابع الکترونیکی است؛ سزاوار است در ضمن این مباحث، مقدمات اصلی پژوهش نیز آموزش داده شود؛

۳. پیشنهاد می‌شود در ارزیابی دانشجویان، سهمی نیز به حضور منظم و مشارکت فعال و ارائه بحث در کلاس از سوی آنان اختصاص یابد.

سخنی با دانش پژوهان گرامی

برای فراگیری بهتر مطالب و افزایش کارکردهای آن در فعالیت‌های علمی، چند نکته آموزشی یادآوری می‌شود:

۱. هدف نوشتار حاضر، بیان برخی اصول و مقدمات اساسی تفسیر قرآن مجید است که هر دانش‌پژوه قرآنی و اسلامی چاره‌ای جز فراگیری آنها و آشنایی با آنها را ندارد. از آنجا که در هر درس یک اصل یا قاعده از اصول و قواعد تفسیر بیان می‌شود و مباحث با یکدیگر پیوند معنایی دارند، لازم است دانش‌پژوهان ارجمند تا حد امکان در همه جلسه‌های درس حضور فعال داشته باشند؛

۲. حضور فعال یک دانشجو در درس، تنها با چهار شرط حاصل می‌شود: یک، حضور منظم؛ دو، مشارکت در بحث؛ سه، مباحثه و چهار، پیش مطالعه. مشارکت در مباحث نیز وقتی به گونه کامل تحقق می‌یابد که دانش‌پژوه پیش از حضور در کلاس، درس را مطالعه کرده باشد؛ که به اصطلاح، بدان «پیش مطالعه» گفته می‌شود. کمترین فایده پیش مطالعه، فراگیری کامل درس در همان جلسه استاد است. فایده دیگر آن نیز ماندگاری آموخته‌ها در ذهن و از همه مهم‌تر، مشارکت فعال دانش‌پژوه در فرایند آموزش است.

در پایان، با سپاس از پیشگاه خدای پارسایان، ضمن نکوداشت چهلمین بهار انقلاب شکوهمند اسلامی، یاد و نام امام خمینی علیه السلام و یاران وفادار به آرمانش، شهیدان و ایثارگران انقلاب و دفاع مقدس، از همه کسانی که از قلم و اندیشه آنان در تکمیل این اثر بهره‌مند شدم، به‌ویژه نکته‌سنجی‌های موشکافانه و ارزنده استاد فرزانه جناب حجت الاسلام والمسلمین علی اکبر بابایی و یادآوری‌های سودمند همکاران ارجمند، آقایان دکتر سید محمود طیب حسینی و دکتر مجید کافی، سپاسگزارم. همچنین از ویراستار ارجمند جناب حجت الاسلام سعیدرضا علی‌عسگری و همکاری سرکار خانم فاطمه سلطان محمدی در مطالعه مقدماتی برخی درس‌ها و همکاری سرکار خانم زینب نیکدل، در بازخوانی نهایی آنها، مسئولان محترم مرکز هماهنگی و توسعه پژوهش و آموزش عالی قرآنی کشور، به‌ویژه رئیس سابق آن جناب آقای دکتر ابوالفضل خوش‌منش و همکاران ارجمند ایشان که در تجمیع و تدوین سرفصل‌های کنونی تلاش شایان کردند و مسئولان محترم پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، به‌ویژه رئیس اداره آماده‌سازی و نشر جناب آقای سیدعدنان اسلامی که در بازخوانی، آماده‌سازی و انتشار درسنامه‌های علوم قرآن و حدیث تلاش مجدانه داشتند و جناب حجت الاسلام آقای محسن یوسفی، جناب آقای محمدحسین کاظمی‌زاده که در پیگیری و روان‌سازی امور اجرایی درسنامه‌های قرآنی با اینجانب همکاری ارزنده‌ای داشتند، قدردانی می‌کنم. و بنا به عهد، این اثر ناچیز را نیز، اگر مرضی و مقبول

پیشگفتار

خداوند متعال است، از جانب پدر و مادر ارجمندم به محضر حضرت پیامبر اعظم صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ و خاندان پاک ایشان تقدیم می‌دارم.

نگارنده، با اذعان به کاستی‌ها و کمبودهای نگاشته خود، از پیشنهادهای و نقدهای سازنده استادان ارجمند و دانش‌پژوهان گرامی به گرمی استقبال می‌کند. امید است خدای منان، این تلاش ناچیز و خدمت خُرد را از خادمان آستانش به نیکوترین وجه بپذیرد و فرجام همگان را به زیباترین نگاره رقم زند.

«وَمَا تَوْفِيقِي إِلَّا بِاللَّهِ عَلَيْهِ تَوَكَّلْتُ وَإِلَيْهِ أُنِيبُ»

علی فتاحی زنجانی

قم، پژوهشگاه حوزه و دانشگاه

۲۲ بهمن ۱۳۹۷

بخش اول

مباحث مقدماتی

درس اول: مفاهیم ۱ (قرآن، تفسیر، تائویل، تفسیر به رأی، تفسیر اثری)

درس دوم: مفاهیم ۲ (اصول، مبانی و قواعد)

درس سوم: مقدمات و علوم مورد نیاز تفسیر

درس اول

مفهوم‌شناسی ۱

اهداف آموزشی

- آشنایی با معنای قرآن و مقصود از تواتر آن؛
- آگاهی از معنای تفسیر و تأویل و تفاوت آن دو با یکدیگر؛
- آشنایی با معنای تفسیر به رأی و مصداق‌های آن؛
- آشنایی اجمالی با تفسیر اثری.

درآمد

قرآن آخرین کتاب الهی است که از منبع وحی خداوندی، و به واسطه جبرئیل امین علیه السلام بر پیامبر اسلام صلی الله علیه و آله نازل شده و بر همه جنبه‌های زندگی مسلمانان نفوذ کرده است. مسلمانان صدر اسلام، معارف قرآن را با همان جلوه آغازینش می‌فهمیدند؛ زیرا قرآن به زبان آنان، به شیوایی و رسایی نازل شده است و چنانچه گاه در برخی از آیات قرآن با ابهام و مشکلی روبه‌رو می‌شدند، به پیامبر اسلام صلی الله علیه و آله دسترسی داشتند. با گذشت زمان و گسترش اسلام در سراسر جهان و ناآشنایی بسیاری از مسلمانان غیر عرب با زبان قرآن، نیاز آنان به پیدایش علوم گوناگونی در زمینه قرآن پدیدار شد که یکی از آن علوم، دانش تفسیر است.

دانش تفسیر قرآن، در بردارنده اصطلاحاتی است که تعریف و تبیین معانی آنها در فهم صحیح قرآن، نقشی بسزا دارد. در این درس، به تعریف اجمالی اصطلاحاتی چون قرآن، تواتر قرآن، تفسیر، تأویل، تفسیر به رأی و تفسیر اثری پرداخته می‌شود.

۱. مفهوم قرآن

واژه قرآن، از ریشه «قرء» در لغت به معنای جمع و اجتماع و نیز به معنای تلاوت و خواندن^۱ به کار رفته است.^۲ و خواندن را از آن جهت قرائت گویند که در خواندن، حروف و کلمات کنار هم جمع می‌شوند.^۳

قرآن، معروف‌ترین نام برای کتاب مقدس مسلمانان است. واژه قرآن هفتاد بار در این کتاب خدا به کار رفته است که پنجاه بار آن با الف و لام تعریف (القرآن)^۴ و بیست بار نیز بدون الف و لام (قرآن) آمده است. از این بیست بار، سیزده مرتبه، بدون الف و لام،^۵ به‌عنوان نام یا وصفی برای کتاب خدا به کار رفته است و در پنج مورد آن^۶ مقصود، مطلق خواندنی، یا خواندن است^۷ و دوبار نیز که در یک آیه^۸ و با عبارت «قُرْآنَ الْفَجْرِ» تکرار شده، مقصود از آن نماز صبح است؛ و از آن جهت که مشتمل بر قرائت قرآن است، آن را «قرآن الفجر» خوانده است.^۹

واژه قرآن در آغاز به صورت وصف درباره این کتاب الهی و در چند مورد، به معنای خواندنی به کار رفته است و به تدریج برای آن، اسم علم شده است. ظاهراً در اطلاق کلمه

۱. ر. ک: ابن فارس، ترتیب مقایس اللغة، ص ۸۱۵-۸۱۶؛ ازهری، تهذیب اللغة، ج ۹، ص ۲۱۰؛ فیروزآبادی، القاموس المحيط، ج ۱، ص ۳۱؛ ابن منظور، لسان العرب، ج ۱، ص ۱۲۹.

۲. گفتنی است برای ریشه و معنای قرآن وجوه دیگری نیز ذکر شده؛ برای نمونه، برخی گفته‌اند: قرآن، اسمی جامد و خاص کتاب خداست و برخی دیگر آن را از «قرن» به معنای ضمیمه کردن دو چیز به یکدیگر دانسته و در نتیجه، مجموعه سوره‌ها و آیه‌ها را از آن جهت که پیوسته و مقرون به یکدیگرند، «قرآن» خوانده‌اند و بعضی دیگر آن را از «قری یا قرء»، به معنای جمع دانسته‌اند؛ زیرا همه علوم، قصص، اوامر و نواهی، آیه‌ها و سوره‌ها در آن کنار هم گرد آمده‌اند (ر. ک: راغب اصفهانی، همان، ص ۶۶۹؛ فخر رازی، مفاتیح الغیب، ج ۱، ص ۳؛ سیوطی، الاتقان، ج ۱، ص ۱۸۴؛ زرقانی، مناهل العرفان، ج ۱، ص ۷؛ جانی‌پور و ایزدی، «جستاری در تبارشناسی ماده «قرأ» در ساخت واژه قرآن»، پژوهش‌های زبان‌شناختی قرآن، ش ۴، ص ۲۱).

۳. «الْقِرَاءَةُ، ضَمُّ الْحُرُوفِ وَ الْكَلِمَاتِ بَعْضُهَا إِلَى بَعْضٍ فِي التَّرْتِيلِ» (راغب اصفهانی، همان، ص ۶۶۸؛ ابن منظور، لسان العرب، ج ۱، ص ۱۲۹).

۴. مانند سوره‌های: نساء، ۸۲؛ مائده، ۱۰۱؛ انعام، ۱۹؛ اعراف، ۲۰۴؛ توبه، ۱۱۱؛ یونس، ۳۷؛ یوسف، ۳ و

۵. مانند سوره‌های: یوسف، ۲؛ حجر، ۱؛ اسراء، ۱۰۶؛ طه، ۱۱۳؛ یس، ۶۹ و

۶. یونس، ۱۵، ۶۱؛ رعد، ۳۱؛ قیامت، ۱۷-۱۸.

۷. ر. ک: مصباح یزدی، قرآن‌شناسی، ج ۱، ص ۲۸-۲۹.

۸. اسراء، ۷۸: «أَقِمِ الصَّلَاةَ لِلدُّلُوكِ الشَّمْسِ إِلَى عَسَقِ اللَّيْلِ وَ قُرْآنَ الْفَجْرِ إِنَّ قُرْآنَ الْفَجْرِ كَانَ مَشْهُودًا».

۹. ر. ک: زمخشری، الکشاف عن حقائق غوامض التنزیل، ج ۲، ص ۶۸۶؛ طباطبایی، المیزان فی تفسیر القرآن، ج ۱۳، ص ۱۷۵.

«قرآن» بر این کتاب، عنایتی جز اینکه الفاظش خواندنی هست، منظور دیگری نبوده است. این وصف، بدان جهت است که خداوند متعال این کتاب را برای پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله جمع کرده و خوانده است؛ چنان‌که در سوره قیامت، واژه «قرآن» مصدر بوده و به معنای قرائت و خواندن آمده است:^۱

«لَا تُحَرِّكْ بِهِ لِسَانَكَ لِتَعْجَلَ بِهِ * إِنَّ عَلَيْنَا جَمْعَهُ وَقُرْآنَهُ * فَإِذَا قَرَأْنَاهُ فَاتَّبِعْ قُرْآنَهُ؛^۲ (ای پیامبر!) زبانت را برای عجله کردن در خواندن آن حرکت مده، که گردآوری و خواندنش بر عهده ماست. پس هرگاه آن را خواندیم، از خواندنش پیروی کن [و همان‌گونه بخوان که ما خوانده‌ایم].»

بنابراین، قرآن، نامی است برای کتابی که خوانده می‌شود یا خواندنی است.^۳ علامه طباطبایی می‌نویسد: این کتاب مرتبه‌ای از کلام، بلکه علم الهی است و مقام حقیقی آن بسی بالاتر از آن است که به صورت الفاظ درآید؛ ولی خدای متعال بر مردم منت نهاد و آن را چندان تنزل داد تا به صورت الفاظ خواندنی درآید، و اطلاق نام قرآن بر آن، برای آگاهی دادن به این مطلب است؛ چنان‌که در آیه سوم سوره زخرف می‌فرماید: «ما آن را قرآنی عربی قرار دادیم، امید که شما آن را بفهمید؛ إنا جعلناه قرآناً عربياً لعلكم تعقلون» (زخرف، ۳).^۴

۲. تواتر قرآن

تواتر، در لغت از ریشه «وتر» به معنای پیوستگی و از پی هم آمدن است.^۵ بر این اساس، در تعریف «خبر متواتر» گفته می‌شود: خبری است که روایان آن در هر طبقه به اندازه‌ای زیاد باشند که در حالت عادی امکان تبانی و اجتماع آنان بر دروغگویی منتفی باشد.^۶ بر این پایه، می‌توان گفت که تواتر سه شرط اساسی دارد:

یک، فراوانی شمار روایان در هر طبقه از روایت؛

دو، میزان فراوانی به اندازه‌ای باشد که احتمال آنکه روایان از قبل تبانی و اجتماع کرده باشند

تا خبر دروغی به ما برسانند، به‌طور کلی منتفی سازد؛

۱. طباطبایی، همان، ج ۲۰، ص ۱۰۹.

۲. قیامت، ۱۶-۱۸.

۳. راغب اصفهانی، مفردات الفاظ القرآن، ص ۶۶۸؛ ابن‌منظور، لسان‌العرب؛ طباطبایی، المیزان فی تفسیر القرآن، ج ۱، ص ۲۱.

۴. طباطبایی، همان، ج ۱۸، ص ۸۳.

۵. ابن‌منظور، لسان‌العرب، ج ۵، ص ۲۷۳؛ دهخدا، لغت‌نامه، ذیل واژه تواتر.

۶. ر.ک: غفاری صفت و صانع‌پور، دراسات فی علم الدرایة، ص ۲۷-۲۸.

سه، فراوانی راویان، به تنهایی، مفید علم به صحت خبر باشد و برای تصدیق آن به افزودن شواهد و قرینه‌های دیگر نیازی نباشد.

خبر متواتر به لفظی و معنوی تقسیم می‌شود:

- تواتر لفظی؛ در این خبر، گزارشگران مضمون خبری را در قالب یک لفظ گزارش می‌دهند؛ مانند گزارش‌های یکسان درباره اقوام پیشین در شهرهای دور، یا بخشی از حدیث غدیر که رسول خدا ﷺ فرمود: «... مَنْ كُنْتُ مَوْلَاةً، فَعَلَيْ مَوْلَاةٍ...»^۱، یا در حدیث ثقلین که فرمود: «... إِنِّي تَارِكٌ فِيكُمْ الثَّقَلَيْنِ...»^۲؛

- تواتر معنوی؛ مضمون مشترک خبری است که در قالب تعبیرهای مشابه با الفاظ متفاوت بیان می‌شود. مانند اینکه اخبار بسیاری با کلمات متفاوت درباره شرکت امام علی (علیه السلام) در جنگ‌های صدر اسلام و به هلاکت رساندن بسیاری از سران و پهلوانان مشرک نقل شده است، که مضمون همه آنها به تواتر، بر شجاعت آن حضرت دلالت می‌کند و از آنجا که الفاظ این اخبار یکسان نیست ولی معنا و مضمون آنها یکسان است، به این تواتر، تواتر معنوی می‌گویند.^۳

با توجه به جایگاه بی‌نظیر قرآن در میان مسلمانان، به‌طور طبیعی علل و انگیزه‌ها برای نقل آن، در میان مسلمانان بسیار بوده و الفاظ این کتاب الهی بی‌کم و کاست و به تواتر لفظی، سینه به سینه و از نسلی به نسل دیگر، منتقل شده است. چنان‌که هیچ یک از نسل‌ها در اینکه این کتاب، همان قرآنی است که پیامبر ﷺ آورده، تردید نکرده است؛ زیرا در همه طبقات گزارش قرآن، از حضرت رسول اکرم ﷺ تا زمان ما، شمار گزارشگران به اندازه‌ای فراوان بوده است که یقین می‌کنیم آنچه اکنون به نام قرآن در دسترس همگان قرار دارد، همان است که از سوی خداوند بر پیامبر خود، محمد بن عبدالله ﷺ نازل شده و به تواتر لفظی به دست ما رسیده و هیچ مطلب غیر الهی، چه به عمد و چه به خطا، در آن راه نیافته است.

دانشمندان مسلمان اتفاق نظر دارند که تواتر قرآن از ضروریات است^۴ و راه ثابت شدن قرآن

۱. کلینی، الکافی، ج ۱، ص ۲۹۴-۲۹۵؛ صدوق، من لا یحضره الفقیه، ج ۱، ص ۲۲۹.

۲. صدوق، الأمالی، ص ۴۱۵؛ مجلسی، بحارالانوار، ج ۳۶، ص ۳۱۵.

۳. ر.ک: غفاری صفت و صانع‌پور، دراسات فی علم الدراییه، ص ۲۶-۲۷.

۴. عسقلانی، فتح الباری فی شرح صحیح البخاری، ج ۹، ص ۱۲۶؛ قمی، ابوالقاسم، قوانین الأصول، ص ۴۰۳؛

خویی، البیان فی تفسیر القرآن، ص ۱۴۹.

و حجیت متن آن، تنها تواتر و نقل‌های فراوان و یقین‌آور هست؛ از این‌رو، هر واژه و گزاره‌ای که به قرآن نسبت داده شود و متواتر نباشد، اعتباری نخواهد داشت.

دیگر نکته مهم آن است که میان تواتر قرآن و تواتر قرائت‌های آن، هیچ ملازمه و ارتباطی وجود ندارد؛ ممکن است در عین اینکه خود آیات قرآن متواتر هستند، شماری، یا همه قرائت‌های هفت‌گانه متواتر نباشند؛ زیرا متواتر بودن قرآن دلیل بر تواتر قرائت‌ها نیست، چنان‌که دلایل نفی تواتر قرائت‌ها دلیل بر نبود تواتر آیات قرآن، نمی‌تواند باشد.^۱

قرآن کتاب خدای متعال است که آن را بر پیامبر اعظم صلی الله علیه و آله فرو فرستاده و آن حضرت نیز آن را بر امت تلاوت کرده و به تواتر به ما رسیده است. الفاظ و معانی آیات آن همه از جانب خدا بوده‌اند و پیامبر اسلام صلی الله علیه و آله هیچ دخالتی در انتخاب الفاظ آنها نداشته است.

۳. تفسیر قرآن

تفسیر، واژه‌ای عربی و مصدر باب تفعیل از ماده «فسر» است. تفسیر و فسر هر دو به معنای بیان کردن، توضیح دادن، روشن ساختن و آشکار نمودن^۲ و پرده برداشتن از امر پنهانی^۳ آمده است. در واقع همه این معانی به یک معنا، یعنی بیان و روشن ساختن بازمی‌گردند.^۴ با توجه به ویژگی معنایی باب «تفعیل» که بیشتر در معنای مبالغه و تکثیر است،^۵ واژه تفسیر نیز در معنای مبالغه‌ای،^۶ یعنی کثرت در معنای «فسر» و به معنای آشکار ساختن یا تبیین معنای یک سخن به‌طور کامل به کار رفته است. تفسیر، در فرهنگ‌های فارسی نیز به معنای شرح کردن جزء جزء مطلب برای روشن شدن مقصود نهایی گوینده، تحلیل، توجیه و ریشه‌یابی کاربرد داشته و در خصوص تفسیر قرآن به معنای رسیدن به حقیقت قرآن و دستیابی به مقصود مؤلف و نیز نوشته

۱. خوبی، همان، ص ۱۵۶-۱۵۸.

۲. فراهیدی، کتاب العین، ج ۳، ص ۱۳۹۵؛ ازهری، تهذیب اللغة، ج ۱۲، ص ۲۸۲؛ ابن فارس، ترتیب مقایس اللغة، ص ۷۸۴.

۳. فیروزآبادی، القاموس المحيط، ج ۱، ص ۶۳۶.

۴. «الفاء و السین و الراء، کلمة واحدة تدل على بیان شیء و ایضاحه» (ابن فارس، ترتیب مقایس اللغة، ص ۷۸۴).

۵. استرآبادی، شرح شافیه ابن الحاجب، ج ۱، ص ۹۲.

۶. فیومی، المصباح المنیر، ص ۲۴۵؛ راغب اصفهانی، المفردات فی غریب القرآن، ص ۶۳۶.

یا کتابی که در آن، آیات قرآن تفسیر شده است، کاربرد داشته است.^۱ بنابراین، معنای اصلی تفسیر، بیان کامل و آشکار ساختن هر امری به‌ویژه معانی است و دیگر قیده‌های ذکر شده، توضیحی‌اند و از باب توسعه در معنا به کار می‌روند.^۲

واژه «تفسیر» تنها یک بار در آیه ۳۳ سوره فرقان آمده و آن هم به معنای بیان و شرح است: «وَلَا يَأْتُونَكَ بِمَثَلٍ إِلَّا جِئْنَاكَ بِالْحَقِّ وَأَحْسَنَ تَفْسِيرًا؛ و برای تو مثلی نیاوردند، مگر آنکه [ما] حق را با نیکوترین بیان برای تو آوردیم».

در باره مفهوم اصطلاحی تفسیر قرآن، تعریف‌های گوناگونی ارائه شده، که گاه از آنها به‌عنوان علم و گاه یک تلاش عملی یاد شده است.^۳ به‌رغم وجود تفاوت‌هایی در قیده‌های تعریف تفسیر، عنصر مشترک و اساسی در تعریف دانشمندان مسلمان از تفسیر، بیان معانی و آشکار ساختن مراد واقعی خداوند متعال از آیات قرآن است.^۴

تفسیر، تلاش فکری و علمی ضابطه‌مندی است که به واسطه آن، به معانی آیات قرآن و مراد خداوند متعال از آنها پی برده می‌شود. بر پایه تعریف یادشده می‌توان گفت:

۱. هدف اصلی از تفسیر، بیان مراد خداوند متعال از آیات قرآن است؛

۲. قید «ضابطه‌مندی» برای این است که پی بردن به مقصود خداوند متعال از طریق همین آیات و در پرتو چارچوب صحیح و عملکرد عقلایی زبان است که مفسر با استفاده از آن پی به مقصود می‌برد؛

۳. به فهم‌ها و برداشت‌های بی‌ضابطه، از جمله برداشت‌های ذوقی، استحسانی و حدسی، نمی‌توان تفسیر صحیح، اطلاق کرد؛ زیرا تفسیر درصدد بیان مراد خدای متعال از آیات قرآن است.^۵

۱. انوری، فرهنگ بزرگ سخن فارسی، ج ۳، ص ۱۸۱۴.

۲. ازهری، تهذیب اللغة، ج ۱۲، ص ۲۸۲.

۳. ر.ک: بابایی و دیگران، روش‌شناسی تفسیر قرآن، ص ۱۲-۲۵.

۴. ر.ک: خولی، مناہج التجدید فی النحو و البلاغة و التفسیر و الادب، ص ۳۴۸؛ جرجانی، التعریفات، ص ۶۷؛ خویی، البیان فی تفسیر القرآن، ص ۳۹۷؛ طباطبایی، المیزان فی تفسیر القرآن، ج ۱، ص ۴.

۵. ر.ک: خویی، همان.